

Araştırma Makalesi / Research Article

TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: SEÇİLİ ÜLKELER ÖRNEĞİ

Zeynep KÖSE*

Gözde Tuğan MERAL**

TOURISM REVENUES AND ECONOMIC GROWTH RELATION: THE CASE OF THE SELECTED COUNTRIES

Öz

Turizm faaliyetleri döviz kazandırıcı etkisiyle ödemeler dengesi açığını azaltmakta, yarattığı istihdam olanaklarıyla işgücüne katılımı artırmakta, ilişkili sektörlerde talebi canlandırıcı rol üstlenmektedir. Bahsi geçen bu faktörler, turizm ihracatçısı ülkeler açısından ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki yaratmaktadır. Bu çalışma kapsamında, 2019 yılında en fazla turizm geliri elde eden ilk 15 ülkede (ABD, İspanya, Fransa, Tayland, İngiltere, İtalya, Avustralya, Almanya, Japonya, Makao, Çin, Hong Kong, Hindistan, Kanada ve Türkiye) 2005-2019 yılları arasında GSYH ile turizm geliri ve döviz kuru arasındaki ilişki Pedroni Eşbütünlük Testi ile analiz edilmiştir. Eşbütünlük testi sonucuna göre değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ardından yapılan FOLS ve DOLS katsayı tahmini sonucuna göre, turizm gelirinde meydana gelen %1'lik değişim GSYH'yi %17,832 artırırken; kurda meydana gelen %1'lik değişim GSYH'yi 2,96 birim artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turizm Geliri, Ekonomik Büyüme, Döviz Kuru.

Abstract

Tourism activities reduce the balance of payments deficit, increase labor force participation opportunities and stimulating demand in related sectors. These factors have positive effect on economic growth for tourism exporting countries. In this study, 15 countries with the highest tourism income in 2019 (USA, Spain,

* Dr. Öğr. Üyesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, e-posta: zeynep.kose@hku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9494-3098>.

** Arş. Gör. Hasan Kalyoncu Üniversitesi, e-posta: gozde.tugan@hku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1918-1249>.

İntihal Taraması: Bu makale intihal taramasından geçirilmiştir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Zeynep Köse).

Atıf: Köse, Z. ve Meral, G. T. (2021), Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçili Ülkeler Örneği, 21(3), *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 429-444, <https://doi.org/10.11616/asbi.1022549>.

Makale Gönderim Tarihi: 17.03.2021

Makale Kabul Tarihi: 22.10.2021

France, Thailand, UK, Italy, Australia, Germany, Japan, Macau, China, HongKong, India, Canada, Turkey) were studied. The relationship between GDP and tourism income and exchange rate 2005-2019 was analyzed with Pedroni Cointegration Test. According to the results of the cointegration test, it has been determined that there is a long-term relationship between the variables. According to the result of the FOLS and DOLS coefficient estimation made afterwards, 1% change in tourism income increased GDP by 17,832%; 1% change in exchange rate increases GDP by 2.96 units.

Keywords: Tourism Revenues, Economic Growth, Exchange Rate.

1. Giriş

Turizm sektörünün, çevreye ve sosyal değerlere bağlı ilke ve uygulamalarla faaliyetlerini sürdürmesi; farklı etnik ve dinsel gruplar arasındaki barışı güçlendirerek, kültürel farklılıkların sorun olmaktan çıktığı, kırsal alanların gelişimini destekleyen, zenginlik ve ulusal istikrar temin edici bir iklim yaratmaktadır (Adeleke, 2008: 1). Uluslararası turizm, hızlı büyüme eğilimi ve genel ekonomik faaliyetlere katkısı ile gelişmekte olan ülkelerin birçoğu için ekonomik kalkınma sürecinde anahtar rol oynamaktadır. Turizm sektörü, ülke gelirlerinin artmasına neden olan uzun vadeli ekonomik büyüme faktörü olarak kabul edilmektedir. Turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri çeşitli şekillerde olabilmekte iken özellikle sektörün döviz kazandırıcı etkisinin ödemeler dengesi açığını iyileştirici gücü ile açıklanabilmektedir (Ongan vd., 2005: 22; Perez-Rodríguez vd. 2015: 268). Gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere birçok ülkenin amacı ithalatı karşılayacak döviz kazançlarını artırmak ve uluslararası rezerv düzeyini korumaktır (Brida vd., 2014: 396). Sürdürülebilir ekonomik büyümenin turizm yoluyla finanse edilen yabancı sermaye ithalatıyla sağlandığı yönünde geliştirilen bir model, herhangi bir teknolojik ilerleme, araştırma-geliştirme faaliyeti olmaksızın turist üreten ülkeden (turizm ithalatçısı), turist alan ekonomiye (turizm ihracatçısı) uluslararası ekonomik büyüme aktarımından söz etmektedir. Bir anlamda turizm ihracatı, sermaye malı ithalatı kanalıyla ekonomik büyüme sağlamaktadır. Özellikle İspanya ekonomisi açısından, turizm ihracatının sermaye malları ithalatını finanse edici etkisiyle ekonomik büyüme yarattığı ampirik analizler neticesinde ortaya koyulmuştur (Nowak vd., 2007: 515-516). Pek çok ülke için turizm sektöründen elde edilen döviz gelirlerinin, diğer tüm sektörlerden kazanılan döviz miktarını aştığı, en hızlı büyüyen endüstrilerden biri olduğu kabul edilmektedir (Brida vd., 2010b: 25-26). Turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğu kadar ekonomik büyümenin de turizm sektörü üzerinde iyileştirici etkilerinden söz etmek mümkündür. Kurumsal alt yapının niteliği, fiziki ve beşeri sermayenin

yeterliliği, hizmetlere ulaşılabilirlik şeklinde bir dizi faktör turizm gelirlerini artıracak olan önemli unsurlardır (Antonakakis vd. 2015: 143).

Turizm sektörünün işgücü, fiziksel sermaye, teknoloji ve çevresel kaynaklar olmak üzere dört ana üretim faktörüne dayandığını söylemek mümkündür. Özellikle işgücü, sektörün en önemli bileşenidir ve bu bağlamda turizm sektörü yalnızca döviz gelirlerini artırmakla kalmayıp ek olarak istihdam fırsatları da yaratmakta ve bu sayede genel ekonomik büyümeyi tetiklemektedir (Brida vd., 2014: 396; Lee vd. 2008: 180). Avrupa Birliği açısından turizm endüstrisi 13 milyondan fazla kişiyi istihdam etmektedir. Almanya, Birleşik Krallık, İtalya, İspanya ve Fransa AB genelindeki turizm sektörü istihdamının %66'sını oluşturmaktadır. Tablo 1'de 2016 yılına ait sektörel istihdam rakamları mevcuttur; ilgili verilerden yola çıkarak AB turizm endüstrisinde istihdam edilen kişi sayısının finansal olmayan işletmelerdeki istihdamın yaklaşık %9'una, hizmetlerin ise %21'ine tekabül ettiğini söylemek mümkündür (Eurostat, 2018). Dolayısıyla AB açısından turizm sektörü istihdamın yükünü büyük oranda taşımaktadır.

Tablo 1: Ekonomik Faaliyetlere Göre İstihdam Edilen Kişi Sayısı AB-28, 2016

Finansal Olmayan İşletmeler	Hizmetler	Turizm Endüstrisi	Ulaşım	Araba ve Diğer Kiralama	Seyahat Acentesi, Tur Hizmetleri
142.243.831	62.495.935	13.366.068	1.981.960	219.394	521.341

Kaynak: Eurostat, 2018

Turizmin bir diğer etkisi ise uluslararası turist harcamalarının yerel işletmeleri finanse etme kanalıyla ortaya çıkmaktadır. İlgili harcamalar ücret, kira ve faiz şeklinde faktör ödemelerin finansmanını karşılarken, aynı zamanda kârın da kaynağıdır (Brida vd., 2014: 397).

Turizm gelirlerinin toplam GSYH içerisindeki payı sektörün bütün olarak ekonomiye katkısını ortaya koyan önemli göstergelerden biridir (UNWTO, 2021). Tablo 2'de seçili ülkelere ait turizm gelirlerine yer verilmiş olup; gözlenen değerler bağlamında İspanya için toplam GSYH nispetinde turizm gelirlerinin görece en yüksek katkıya sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda İspanya'nın uluslararası turizm destinasyonu olarak döviz gelirlerinin ekonomileri içerisindeki görece ağırlığı, 1970lerden itibaren ülkenin ticari anlamdaki dengesizlikleri sistematik olarak telafi etmektedir (Balaguer vd., 2002: 878).

Tablo 2: Turizm Gelirlerinin GSYH İçerisindeki Payı

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
İspanya	10,2	9,9	10,3	10,5	10,8	10,8	11	11	11,4	11,8	-
Hindistan	-	3,8	3,7	3,7	3,8	-	-	-	-	-	-
ABD	2,8	2,7	2,7	2,8	2,8	2,9	2,9	3	3	3	2,9
Fransa	-	-	7,3	7,5	7,6	7,5	7,5	7,3	7,1	7,2	7,4
Tayland	-	-	3,2	3,9	4,4	5	4,9	6,1	6,7	7	-
Birleşik Krallık	3,4	3,5	3,4	3,6	3,7	3,7	3,6	4	3,8	3,2	-
İtalya	-	-	5,7	-	-	-	-	5,9	-	-	-
Almanya	-	-	4,2	-	-	-	-	3,9	-	-	-
Japonya	1,9	1,9	1,7	1,7	1,7	1,8	1,7	1,8	2	2	-
Kanada	2	2	2	2	2	1,9	1,9	2	2	2	2,1
Türkiye	3,3	3,9	3,2	3,4	3,3	3,4	3,7	3,7	2,6	3,1	3,8

Kaynak: UNWTO, 2021; TÜRSAB, 2021

Bir diğer turizm göstergesi olarak Tablo 3'te uluslararası turizm gelirlerinin toplam ihracat nispetindeki değeri sunulmuştur. Uluslararası turizm gelirleri, uluslararası ziyaretçiler tarafından yapılan harcamaları ifade etmektedir (The World Bank, 2021). 1950lerden bu yana uluslararası turizmin dünya GSYH'dan daha hızlı büyüdüğü; turizm harcamalarının toplam dünya ihracatının yaklaşık %8'i iken yine dünya GSYH'nın %5'ine tekabül eden en önemli ticaret sektörlerinden biri olduğu ifade edilmiştir (Lanza vd., 2003: 315).

Tablo 3: Uluslararası Turizm Gelirleri (Toplam İhracat Nispetinde)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Dünya	5,7	6,4	6,0	5,8	5,8	6,1	6,4	7,0	7,2	7,1	7,1	7,5

Kaynak: The World Bank, 2021

2. Literatür

Turizm sektörünün, ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu kabul edilmektedir. Bu doğrultuda İtalya'nın Güney Tirol Bölgesinde 1980-2006 yılları için turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin zaman serisi nedensellik analizleriyle test edildiği bir çalışma yürütülmüştür. Çalışma sonuçları reel GSYH'nin turizm esnekliğinin 0,29 olduğunu ortaya koymuş; başka bir ifade ile turizm talebindeki %100'lük bir artışın büyümede neredeyse %29'luk artışa yol açtığını araştırma bulgularıyla ifade etmiştir. Turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki güçlü etkisi, stratejik olarak da turizm sektörü kullanılarak ekonomik büyüme performansının iyileştirilebileceğine olan inancı pekiştirmiştir. Bu noktada kamu sektörünün turizm altyapısını destekleyici yatırımlarına devam

etmesine, ulaştırma ve telekomünikasyon sistemlerini iyileştirmesine, sübvansiyon desteği verilmesi ve alternatif turizm biçimleri geliştirilmesi üzerine fon sağlaması şeklinde bir dizi önermede bulunulmuştur (Brida vd., 2010b: 14-26). Özellikle Avrupa'da turizm sektörüne ilişkin politik tartışmaların odağında; turizmin imalat ve/veya birincil sektörlerin dışında kalmış el işçiliğine dayalı faaliyetlerde bulunan işçi sınıfına istihdam yaratma potansiyeli üzerinde durulmuştur. Artan işsizlik sorununa ne ölçüde çözüm olabileceğine ilişkin tartışmalar da yine bu doğrultuda canlılığını korumuştur (Lanza vd., 2003: 315).

1985-1998 yılları için Latin Amerika ülkelerinde turizm sektöründe turist girişleriyle ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışan bir panel veri analizi, sonuçları ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile ilişkilendirerek ortaya koymuştur. Orta ve düşük gelirli ülke grupları için turizm sektörünün ekonomik büyüme için önemli bir faktör olduğu, gelişmiş ülkeler için ise anlamlı bir ilişki olmadığı görülmüştür. Çalışma aynı zamanda ilişkinin yönünü tersine çevirerek, düşük gelirli ülkelerin turist girişlerini artırmak için altyapı, eğitim ve kalkınma ihtiyaçlarının giderilmesinin önemine; orta gelirli ülkeler için ise sosyal gelişimin gereğine vurgu yapmıştır (Eugenio-Martín, 2004: 17). 1975-1997 yılları için İspanya ekonomik büyümesinde turizm sektörünün rolünü ele alan çalışma, geleneksel ihracata dayalı büyüme hipotezi yerine turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezini test etmeye odaklanmıştır. Bu amaçla ülkenin uzun vadeli kalkınmasında turizmin rolünü incelemiş; genişleyen uluslararası turizmin zaman içerisinde çarpan etkisiyle de birlikte ekonomik büyüme yaratıcı etkisini ortaya koymuştur. Dolayısıyla İspanya ekonomisi için uluslararası turizm talebini teşvik edici kamu müdahalelerinin gereğine vurgu yapmıştır (Balaguer vd., 2002).

Jasinski, Turizm Sosyo-Mekansal Endeksi (TSI) ve Turizm Ekonomik Endeksi (TEI) şeklinde iki bileşeni kullanılarak Turizm Etki Göstergesi (TII) oluşturmaya çalışmıştır. TSI ölçümünde, uluslararası turist sayısının toplam nüfus içerisindeki payı ve kilometre kareye düşen toplam uluslararası turist sayısı kullanılmıştır. Turizm yoğunluğunun yüksek olduğu yerlerde ilgili endeksle ilişkili olarak sosyal rahatsızlık ve çevresel bozulma şeklinde etkilerin olacağı kabul edilmiştir. TEI ise ülkeye gelen turistlerin konuk olduğu ülkede yapmış olduğu harcamalarının GSYH içerisindeki payı ve bu harcamaların ülkede ikamet eden kişi başına parasal değeri ile ölçülmüştür (2019: 2-3). Çalışma kapsamında Avrupa Birliğinin yedi küçük üye ülkesi (Estonya, Letonya, Litvanya, Slovenya, Malta, Kıbrıs ve Lüksemburg) için TSI ve TEI hesaplamaları yapılmış; Malta ve Kıbrıs'ın her iki endeks için de en yüksek değere sahip olduğu görülmüştür. Bu durum her iki ülkede de turizm sektörünün sosyal

rahatsızlık ve çevresel bozulma pahasına ekonomik büyüme yaratıcı gücüyle teşvik edildiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir (Jasinski, 2019: 6).

1995-2017 yılları için Nijerya'da turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışma; bir taraftan uzun dönemde ekonomik büyüme ile turizm gelirleri ve döviz kuru arasında anlamlı bir ilişki ortaya koyamamış, diğer taraftan kısa dönemde de turizmin ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkisini saptamıştır. Turizm sektörünün gelişiminde önemli olan insan çeşitliliği, kültürel ve doğal zenginlikler Nijerya örneğinde mevcut olsa da en az bu göstergeler kadar önemli olan ülke içi barış, politik istikrar gibi unsurların ülke turizmi açısından ciddi bir tehdit olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla; Nijerya özelinde sonuçlar teoriden büyük oranda ayrılmıştır. Çalışmanın bulgularından yola çıkarak, hem ülke vatandaşlarının hem de yabancıların can güvenliğini sağlayan, turistik yerlerin hükümet tarafından iyileştirilmesini garanti altına alan reformların stratejik önemi ortaya koyulmuştur (Salawu, 2020: 81; Adeleke, 2008: 1).

Lee ve Chang, 1990-2002 periyodunda Asya, Latin Amerika ve Sahraaltı Afrika ülkelerinin de içinde bulunduğu otuz iki OECD üyesi olmayan ülke ile yirmi üç OECD üyesi ülkeden oluşan örneklemin turizm gelişimi ve ekonomik büyümesi arasındaki uzun vadeli nedensel ilişkiyi ortaya koymak üzere heterojen panel eşbütünleşme analizi yapmıştır. OECD üyesi olmayan ülkelerde turizm gelişiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi OECD ülkelerine göre daha büyük, hatta Sahraaltı Afrika ülkelerinde en büyük olduğu sonucuna varılmıştır. Ek olarak reel efektif döviz kurunun da ekonomik büyüme yaratıcı etkisi gözlenmiştir. Bu doğrultuda, özellikle Sahraaltı Afrika ülkeleri için turizm gelirlerini artırıcı faaliyetlerin ekonomik büyüme yaratacak önemli bir strateji olduğunu söylemek mümkündür (Lee vd., 2008: 190-191).

Ekonomik büyüme üzerinde turizm sektörünün rolünü ortaya koymaya çalışan bir diğer çalışma ise 1980-2003 yılları için 14 küçük turizm ülkesinin 143 ülke örneklemini içerisindeki görece büyüme performansını hesaplamıştır. Makale bulguları, görece küçük turizm ülkelerinin önemli ölçüde daha hızlı büyüdüğünü ortaya çıkarmış; bu durum ilgili ülkelerin turizm faaliyetlerinde yüksek düzeyde uzmanlaştığının bir sonucu olarak kabul edilmiştir (Braun vd., 2007: 610-611). Küçük ülkelerin özellikle de adaların ekonomileri birkaç sektöre dayalı olduğu için turizm faaliyetlerine ve ticarete göre bağımlı yapılarının olduğunu söylemek mümkündür (Katircioglu, 2011: 2741).

Ivanov ve Webster, 2000-2010 yılları için 174 ülke verisinden yola çıkarak turizm sektörünün ekonomik büyümeye katkısı ve ekonomik büyümeyi etkileyen faktörleri ortaya koymaya çalışmıştır. Bulgular, turizmin gayri safi yurtiçi hasıla içerisinde görece payı ne denli yüksekse büyümeyi artırıcı etkisi de o denli kuvvetli olacağı şeklinde sonuçlar çıkarmıştır. Dolayısıyla Afrika, Asya, Latin Amerika ve Karayiplerde turizmin ekonomik büyüme üzerinde pozitif güçlü etkisi olduğu tespit edilmiştir (2013: 477-496).

Katircioglu, 1960-2005 döneminde Kıbrıs ekonomisi için uluslararası ticaret, uluslararası turizm ve ekonomik büyüme arasındaki uzun vadeli ilişkiyi, nedensellik testleri ile analiz etmeye çalışmıştır. Çalışmanın bulguları, değişkenler arasındaki ilişkinin varlığını doğrulamış; reel gelirdeki büyümenin ihracat ve ithalat kanalıyla uluslararası ticareti artırırken aynı zamanda uluslararası turist gelişlerini de teşvik ettiğini ortaya çıkarmıştır. Bu durum daha ziyade reel gelirdeki artışın Ar-Ge yatırımları, reklam harcamaları, turizm sektöründe kapasite artırıcı tesislerin inşanın bir sonucu olarak düşünülmektedir. (2009: 2741-2748).

Uluslararası turizm gelirlerinin, ekonomik büyüme yaratıcı etkisini ortaya koymaya çalışan bir diğer çalışma ise 1980-2004 yılları arasında Türkiye ekonomisini konu edinmiştir. Çalışma bir anlamda turizme dayalı büyüme hipotezinin ilgili ülke örneği için geçerliliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Ampirik sonuçlar iki değişken arasında hem uzun hem de kısa dönemde çift yönlü nedensel ilişkinin varlığını ispat etmiştir. Bu noktadan hareketle Türkiye ekonomisi için daha hızlı ekonomik büyümenin bir aracı olarak turizm sektörü bir alternatif olarak düşünülebilir; bu maksatla sektörün gelişimine katkı sunacak altyapı yatırımları ve mali destekle girişimlerin teşviki stratejik öneme sahiptir (Ongan vd., 2005: 22). Gunduz ve Hatemi-J de yine Türkiye ekonomisi açısından benzer sonuçlara ulaşmıştır. Özellikle 1980 sonrasında Türkiye ekonomik büyüme stratejisinin bir parçası olarak turizm sektörünün gelişimine öncelik vermiş; bu doğrultuda sektörü döviz kazandırıcı, istihdam yaratıcı ve milli hasılayı artırıcı bir kaynak olarak görmüştür (2005: 503).

Turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğini Kore ekonomisi üzerinden ortaya koymaya çalışan bir çalışma da yine ekonomik genişleme ve turizm sektörünün büyümesi arasındaki nedensellik ilişkisini sınamaktadır. Ancak araştırma bulguları, turizm kaynaklı ekonomik büyümenin ilgili ülke örneğinde geçerli olmadığını ortaya koymuştur. İlişkinin yönünün ekonomik büyümeden turizm genişlemesine doğru olduğu; bu doğrultuda kısa vadede hızlı ekonomik büyümenin ülke içerisine uluslararası turist çekme eğilimi yaratacağı kabul edilmiştir (Oh, 2005: 43).

Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) İspanyol ekonomisi, Ongan ve Demiröz (2005) ve Gündüz ve Hatemi-J (2005) Türkiye ekonomisi için turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğini ortaya koyarken; Oh (2005) Kore ekonomisi için benzer ilişkiyi saptayamamıştır. Ülke örnekleri açısından çelişkili sonuçlar daha ziyade turizm sektörünün ekonomi içerisindeki görece ağırlığından, döviz kurlarındaki değişimin analiz kapsamına alınmamasından kaynaklanmaktadır (Gündüz vd., 2005: 499).

Kovid-19 salgınının patlak verdiği günümüz dünyasında turizm sektörü görece en çok zarar gören faaliyet alanlarından biri haline gelmiştir. Kovid-19 önlemleri kapsamında yurtiçi ve yurtdışı seyahat kısıtlamaları bu noktada sektörün gelir sağlayıcı etkisini büyük ölçüde sınırlandırmıştır (Lyulyov vd., 2020). Bu noktada Skare vd. (2021), pandemi krizlerinin turizm sektörü ve ekonomik büyüme üzerinde uzun süreli olumsuz etkileri olduğunu ortaya koymuştur. Kovid-19'un tahmini olumsuz etkilerinin, geçmiş pandemi krizleri esnasında gözlemlenen etkilerden çok daha yıkıcı olduğu sonucuna varılmıştır. Sektörde kapasite geliştirme ve operasyonel sürdürülebilirlik için özel ve kamu politikası desteğinin koordine edilmesinin büyük önem taşıdığı fark edilmiştir. Bu doğrultuda gelecekteki pandemi krizlerine ilişkin acil durum planı ihtiyacı bulunduğu ve politika yapıcı ve uygulayıcıların bu amaçla harekete geçmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır (Škare vd., 2020).

Kovid-19 pandemisinin Çin'in turizm endüstrisi üzerindeki etkisini araştıran çalışma sonuçları, özellikle virüs tehdidinin Çin'de ortaya çıkmış olması sebebiyle ülke içerisine yapılacak olan gezi planlamalarının büyük oranda iptal edildiği gerçeğiyle karşılaşmıştır. Bu durumun ülke ekonomisini ciddi oranda zarara uğrattığı; ekonomik yavaşlamanın yanı sıra turizm sektörünü de tehdit ettiği ve neredeyse durma noktasına getirdiği görülmüştür (Hoque vd., 2020).

Malezya turizm endüstrisi üzerine yapılan benzer bir çalışma sonuçları, virüs endişesi nedeniyle ülke içerisine yapılan seyahat planlarının iptal edildiğini veya ertelendiğini göstermiştir. Bu durum Kovid-19 pandemisinin, Malezya turizm endüstrisini büyük ölçüde ve olumsuz etkilediğini göstermiştir (Foo vd., 2020).

Kovid-19 pandemisinin Yunan turizm gelirleri üzerindeki etkisini ön rezervasyonların öncü göstergelerini kullanarak ortaya koymaya çalışan bu araştırma, pandeminin GSYİH üzerindeki etkisinin savaş dışı bir dönem için benzeri görülmemiş bir düzeyde yıkıcı olacağını ifade etmiştir. Yunan ekonomisini derinden vuran küresel ekonomik krizle dahi kıyaslanamaz boyutta olduğu iddia edilmiştir. Turizm gelirlerindeki azalmanın

GSYİH'yi yüzde 9 ila 14'ü arasında azaltması beklenmektedir (Papanikos, 2020).

Turizm endüstrisinin ekonomik büyüme yaratıcı etkisi literatürdeki çalışmalarla desteklenmiş olmasına rağmen; Kovid-19 pandemisinden kaynaklı mevcut belirsizlik ve risk ortamı devam ettiği sürece sektörün ekonomik kaynaklar üzerinde büyük bir baskı unsuru olacağı söylenebilir.

3. Araştırmanın Amacı, Modeli ve Bulguları

Bu çalışmada 2019 yılında en fazla turizm geliri elde eden ilk 15 ülkede (ABD, İspanya, Fransa, Tayland, İngiltere, İtalya, Avustralya, Almanya, Japonya, Makao, Çin, Hong Kong, Hindistan, Kanada ve Türkiye) 2005-2019 yılları arasında GSYH ile turizm geliri ve döviz kuru arasındaki ilişki panel eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Veri setinde yer alan 15 ülkeden veriye ulaşma kısıtlılığı nedeni ile İspanya, Tayland, İtalya, Makao, Çin modele dâhil edilmemiştir. GSYH ve turizm geliri değişkenleri World Bank veri tabanından; döviz kuru değişkeni OECD veri tabanından derlenmiştir. Derlenen değişkenlerin doğal logaritmaları alınarak aşağıdaki denklem oluşturulmuştur:

$$\ln GSYH_{it} = \beta_0 + \beta_1 * \ln gelir_{it} + \beta_2 * kur_{it} + v_{it} \quad (1)$$

Modelde yer alan *GSYH*, nominal GSYH (milyon dolar), *gelir*, turizm gelirini (milyon dolar) ve *kur* ise döviz kurunu temsil etmektedir.

Çalışmada öncelikle Levin Lin Chu (LLC) ve Im Peseran Shin (IPS) birim kök testleri uygulanmıştır. Yapılan durağanlık sınamasının ardından Pedroni ve Kao Eşbütünleşme Testi ile değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesi nedeni ile FMOLS ve DOLS eşbütünleşme katsayı tahminicileri ile katsayı tahmini yapılmıştır.

$$\Delta y_{it} = \mu_i + \theta_t + \delta_i t + \rho y_{it-1} + \sum_{j=1}^k \alpha_j \Delta y_{it-j} + e_{it} \quad (2)$$

LLC (1992) testi (2) nolu eşitlik kullanılarak model tahmininde bulunmaktadır (Asteriou vd., 2007: 367). Denklemden yer alan μ_i sabit etkiyi, θ_t zaman etkisini ve t trendi ifade etmektedir. LLC test istatistiğine göre, sabit etkiler ülkeden ülkeye değişmektedir ve ρ otoregresif parametresi tüm birimler boyunca aynıdır ve yatay kesitler arasında bağımlılık yoktur. LLC testinde aşağıda yer alan hipotezler test edilmektedir.

$H_0: \rho = 0$ (panel veri seti birim kök içermektedir).

$H_a: \rho < 0$ (panel veri seti birim kök içermemektedir).

IPS (2003) testini LLC testinden ayıran en önemli yanı, ρ parametresinin panelde yer alan her kesit için değişiyor olması ve heterojenliğe izin veriyor olmasıdır. (Nazlıoğlu, 2010: 89). IPS testi aşağıda yer alan (3) eşitliği ile model tahmini yapmaktadır.

$$\Delta y_{it} = \mu_i + \theta_t + \delta_i t + \rho_i y_{it-1} + \sum_{j=1}^k \alpha_j \Delta y_{it-j} + e_{it} \quad (3)$$

Tablo 4: Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken(ler)	LLC Birim Kök Testi		IPS Birim Kök Testi		Sonuç	
	Sabitli	Sabitli+Trendli	Sabitli	Sabitli+Trendli		
lnGSYH	I(0)	-1,757 (0,039)*	-38,814 (0,0000)*	-2,225 (0,0130)*	-10,587 (0,0000)	I(0), I(1)
	I(1)	-3,349 (0,0004)*	-1,667 (0,047)*	-15,699 (0,0000)*	-15,764 (0,0000)*	
Lngelir	I(0)	-0,759 (0,223)*	-2,237 (0,0126)*	-0,267 (0,39)*	-0,276 (0,390)*	I(1)
	I(1)	-3,349 (0,0004)*	-1,667 (0,0477)*	-2,631 (0,004)*	0,725 (0,023)*	
Kur	I(0)	-3,163 (0,999)*	-1,472 (0,0705)*	-2,441 (0,99)*	0,715 (0,762)*	I(1)
	I(1)	-4,214 (0,0000)*	-5,24 (0,0000)*	-2,790 (0,0026)*	-2,222 (0,0131)*	

Not: Tabloda parantez içindeki değerler olasılık değeridir. Olasılık değeri %90 güven düzeyinde karşılaştırılmıştır.

Yapılan LLC ve IPS birim kök testi sonuçlarının yer aldığı Tablo 1 incelendiğinde, turizm geliri ve döviz kuru değişkenlerinin birinci dereceden farkta durağan olduğu; GSYH değişkeninin de hem düzeyde hem de birinci dereceden farkta durağan olduğunu tespit edilmiştir. Değişkenlerin aynı düzeyde durağan olması nedeniyle eşbütünlük testi yapılmıştır.

Değişkenlerin durağanlık seviyesinin tespit edilmesinin ardından eşbütünlük ilişkisi Pedroni (2000) ve Kao (1999) eşbütünlük testleri kullanılarak değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki test edilmiştir. Pedroni (2000) testi, heterojenliğe izin vermektedir. Bunun yanı sıra sabit ve dinamik etkilerin panel veri setinin kesitleri arasındaki farklılığa izin vermesinin yanında eşbütünsel vektörün kesitler arası farklılığına izin vermektedir (Güvenek vd., 2010:181). Kao eşbütünlük testinde, Dickey-Fuller (DF) ve Augmented Dickey Fuller (ADF) testleri kullanılarak panel veri seti için eşbütünlük testi yapılmaktadır (Baltagi vd, 2000: 13).

Tablo 5: Eşbütünlüşme Testi Sonuçları

Pedroni E.B.T		
	İstatistik	Olasılık
Panel ADF	-4,6178	0,0000
Grup ADF	-4,1594	0,0000

Kao E.B.T		
	İstatistik	Olasılık
ADF	-4,4288	0,0000

Not: Pedroni Eşbütünlüşme Testi'nde, Pedroni (2001)'e göre, kullanılan veri setinin $t < 50$ olduğundan dolayı Panel ADF ve grup ADF istatistikleri kullanılmaktadır. Olasılık değerleri %95 güven düzeyi ile karşılaştırılmıştır.

Pedroni ve Kao eşbütünlüşme testi sonuçlarının yer aldığı Tablo 2 incelendiğinde olasılık değerlerinin ($p < 0,05$) anlamlı olması nedeni ile değişkenler arasında uzun dönemde ilişki olduğu yani eşbütünlüşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Eşbütünlüşme ilişkisinin tespit edilmesinin ardından, FMOLS ve DOLS eşbütünlüşme katsayı tahmincileri ile katsayı tahmini yapılmıştır.

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin analizinde eşbütünlüşme katsayı tahmini için FMOLS (Full Modified Ordinary Least Square) ve DOLS (Dynamic Ordinary Least Square) katsayı tahmincileri ile katsayı tahmini yapılmıştır. FMOLS yöntemi, otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarından kaynaklanan sapmaları düzeltmektedir. DOLS yöntemi ise içsellikten kaynaklanan sorunları gideren bir yöntemdir (Kök vd., 2010: 8). Pedroni (2000) tarafında geliştirilmiş olan FMOLS yöntemi aşağıdaki regresyon modeline dayanmaktadır (akt. Nazlıoğlu, 2010: 98):

$$y_{it} = \alpha_i + \beta x_{it} + \mu_{it} \quad (4)$$

$$x_{it} = x_{it-1} + e_{it} \quad (5)$$

Denklemden yeralan it , x bağımsız değişkenini; α_i , sabit etkiyi temsil etmektedir. Ayrıca paneli oluşturan kesitler arasında bağımlılık olmadığı varsayılmaktadır.

Tablo 6: Katsayı Tahmini Sonuçları

FMOLS			
Bağımlı Değişken: $\ln GSYH$			
Değişken(ler)	Katsayı	t ist.	Olasılık
Lngelir	17,832	12,814	0,0000
Kur	2,219	4,659	0,0000
<i>$\ln GSYH = 17,832 * \text{Lngelir} + 2,219 * \text{kur}$</i>			
DOLS			
Değişken(ler)	Katsayı	t ist.	Olasılık
Lngelir	13,447	4,78	0,0000
Kur	2,269	2,96	0,0000
<i>$\ln GSYH = 13,447 * \text{Lngelir} + 2,269 * \text{kur}$</i>			

FMOLS ve DOLS katsayı tahmini sonuçlarının yer aldığı Tablo 3'te yer alan değerleri kullanılarak oluşturulan denklemler incelendiğinde turizm gelirinde meydana gelen %1'lik değişim GSYH'yi %17,832 artırırken; kurda meydana gelen %1'lik değişim GSYH'yi 2,96 birim artırmaktadır.

4. Sonuç

Turizmden elde edilen gelirler, döviz kazancı sağlama ve ihracata katkıda bulunması yönü ile ekonomik büyümeyi artırmaktadır. Turizm sektöründe meydana gelecek olan bir gelişme aynı zamanda yaratmış olduğu çarpan etkisiyle diğer sektörlerde de dolaylı veya dolaysız olumlu gelişmelere neden olmaktadır. Elde edilen döviz kazancı, yaratmış olduğu yeni iş imkânlarının ve istihdam artışının sonucu olarak kişi başına düşen gelir düzeyinin yükselmesine katkı sağlarken nihai olarak da ekonomik büyüme yaratmaktadır. Bunun yanı sıra turizm gelirleri ithalatı yapılan sermaye mallarının finansmanında, beşeri sermaye yatırımlarında kullanılarak ülkeler için görece rekabet üstünlüğü sunmaktadır (Brida vd., 2010a: 5).

Bu çalışmada 2019 yılında en fazla turizm geliri elde eden ülkelerde 2005-2019 periyodu için turizm geliri, ekonomik ve döviz kuru ilişkisi analiz edilmiştir. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespiti için Pedroni Eşbütnleşme Testi uygulanmıştır. Eşbütnleşme testi sonuçlarına göre, değişkenler arasında uzun dönemli ilişki saptanmıştır. Eşbütnleşmenin varlığının ardından, eşbütnleşme katsayı tahmincilerinden FMOLS ve DOLS yöntemi ile katsayı tahmini yapılmıştır. Buna göre, turizm gelirinde meydana gelen %1'lik değişim GSYH'yi %17,832 artırırken; kurda meydana gelen %1'lik değişim GSYH'de 2,96 birim artışa neden olmaktadır. Elde edilen sonuçlar daha önce yapılmış olan Gündüz ve Hatemi-J (2005), Bozkurt ve Topçuoğlu

(2013), Panahi vd. (2015) ve Kızılkaya vd. (2016) gibi çalışmalardan elde edilen sonuçlarla benzerlik göstermektedir.

Turizm sektörünün ekonomik büyüme için önemli bir kaynak olması, bu sektörün daha fazla ön plana çıkarılmasını gerektirmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından iş imkânları yaratması, hizmet sektörünü canlandırması, beraberinde gıda ve tekstil sektörünü de harekete geçirmesi bağlamında önem atfedilmesi gereken bir alan olarak düşünülmektedir. Ayrıca turizm amaçlı ziyaretçiler sadece konaklama ve tatil hizmeti satın almamakta; bölgedeki yerel işletmeciler için de önemli bir gelir kaynağı olmaktadır. Türkiye özelinde ele alındığında özellikle tatil dönemlerinde kadın istihdamının arttığı, bu yönü ile de cinsiyete dayalı toplumsal eşitsizliğin bir ölçüde giderilmesinde önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla turizm faaliyetlerinin canlandırılması ve sektör gelirlerinin artırılması için gerek firmalar düzeyinde gerekse makro ölçekte hükümet politikaları kapsamında gerekli düzenlemelerin yapılması önem arz etmektedir. Bu doğrultuda reklam ve tanıtım faaliyetlerinin kullanılması, sektöre nitelikli çalışanlar yetiştirilmesi, gerekli kurumsal düzenlemelerin yapılması ve teknolojik gelişime uyumlu teknik düzenlemelere gidilmesi gereğine vurgu yapılmaktadır.

Kaynaklar

- Adeleke, B. O., (2008). *Peace and Tourism in Nigeria*. <https://www.responsibletravel.org/docs/Peace%20and%20Tourism%20in%20Nigeria.pdf> (12.03.2021)
- Antonakakis, N., Dragouni, M. ve Filis, G. (2015), "How Strong is the Linkage Between Tourism and Economic Growth in Europe?" *Economic Modelling*, 44, s. 142–155.
- Asteriou, D. ve Hall, S. G. (2007). *A Modern Approach Using Eviews And Microfit*. Revised Edition, Palgrave MacMillan, New York.
- Balaguer, J. ve Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism As A Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case. *Applied Economics*, 34(7), s. 877-884.
- Bozkurt E. ve Topçuoğlu Ö. (2013). Türkiye’de Ekonomik Büyüme Ve Turizm İlişkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 7, s. 92-105
- Brau, R., Lanza, A. ve Pigliaru, F. (2007). How Fast Are Small Tourism Countries Growing? Evidence From The Data For 1980–2003. *Tourism Economics*, 13(4), s. 603 –613.

- Brida, J. G. ve Pulina, M. (2010a), A Literature Review On The Tourism-Led Growth Hypothesis. *Centro Ricerche Economiche Nord Sud*, <http://crenos.unica.it/crenos/sites/default/files/WP10-17.pdf>
- Brida, J. G. Ve Risso, W. A. (2010b). Tourism as a determinant of long-run economic growth. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 2, s. 14-28.
- Brida, J. G., Cortes-Jimenez, I. ve Pulina, M. (2014). Has The Tourism-Led Growth Hypothesis Been Validated? A Literature Review. *Current Issues in Tourism*, 19(5), s. 394-430.
- Eugenio-Martín, J. L., Morales, N. M. ve Scarpa, R. (2004). Tourism And Economic Growth In Latin American Countries: A Panel Data Approach. *Fondazione Eni Enrico Mattei Working Paper Series No. 26*.
- Eurostat. (2018). *Tourism Industries Employment*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tourism_industries_-_employment&oldid=475662#The_tourism_industries_employ_over_13_million_people_in_the_EU (13.03.2021)
- Gunduz, L., ve Hatemi-J, A. (2005). Is The Tourism-Led Growth Hypothesis Valid For Turkey? *Applied Economics Letters*, 12, s. 499-504.
- Güvenek, B. ve Alptekin, V. (2010), Enerji Tüketimi ve Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine İlişkin Bir Panel Veri Analizi, *Enerji, Piyasa ve Düzenleme*, 1(2), s. 172-193.
- Foo, L.-P., Chin, M.-Y., Tan, K.-L., Phuah, K.-T. (2020). *The impact of COVID-19 on tourism industry in Malaysia*. *Current Issues in Tourism*, 1-5.
- Hoque, A., Shikha A.,F., Hasanat, M.W., Arif, I., Hamid, A.B.A. (2020). The effect of coronavirus (COVID-19) in the tourism industry in China. *Asian Journal of Multidisciplinary Studies*, 3(1), 52-58.
- Im, K.S, M.H. Pesaran ve Y. Shin (2003), Testing For Unit Roots In Heterogeneous Panels, *Journal of Econometrics*, 115, s.53-74
- Ivanov, S. H. ve Webster, C. (2013). Tourism's Contribution to Economic Growth: A Global Analysis For The First Decade of The Millennium. *Tourism Economics*, 19(3), s. 477-508.
- Jasinski, M. (2019). The Impact Of International Tourism on The EU Small States. *Occasional Papers*, 03.

- Katircioglu, S. T. (2009). Tourism, Trade, And Growth: The Case Of Cyprus. *Applied Economics*, 41, s.2741–2750.
- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E. ve Karaçor, Z. (2016). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ardl Sınır Testi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), s.203-215 .
- Kök, R., İspir, M.S. ve Arı, A.A. (2010), *Zengin Ülkelerden Azgelişmiş Ülkelere Kaynak Aktarma Mekanizmasının Gerekliliği ve Evrensel Bölüşüm Parametresi Üzerine Bir Deneme*, http://kisi.deu.edu.tr/recep.kok/Zengin_ispir.pdf
- Lanza, A., Temple, P. ve Urga, G. (2003). The Implications of Tourism Specialisation in The Long Run: An Econometric Analysis For 13 OECD Economies. *Tourism Management*, 24, s.315-321.
- Lee, C. C. ve Chang, C. P. (2008). Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels. *Tourism Management*, 29, s.180-192.
- Levin, A., C. Lin, ve C.J. Chu (2002), Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic And Finite Sample Properties, *Journal of Econometrics*, 108, s. 1–24.
- Lyulyov, O., Us, Y., Pimonenko, T., Kwilinski, A., Vasylieva, T., Dalevska, N., Polcyn, J., Boiko, V. (2020). “ The link between economic growth and tourism: covid-19 impact” Proceedings of the 36th International Business Information Management Association (IBIMA), Granada, Spain.
- Nazlıoğlu. Ş. (2010). *Makro iktisat politikalarının tarım sektörü üzerindeki etkileri: gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için bir karşılaştırma*. Yayınlanmış doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri. (erişim tarihi 03.04.2019)
- Nowak, J.-J. Sahli, M., ve Corte’s-Jime’nez, I. (2007). Tourism, Capital Good Imports And Economic Growth: Theory and Evidence For Spain. *Tourism Economics*, 13(4), s.515–536.
- Oh, C. (2005) The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in The Korean Economy, *Tourism Management*, 26(1), s.39–44.
- Ongan, S. Ve Demiröz, D. M. (2005). The Contribution of Tourism to The Long-Run Turkish Economic Growth. *Ekonomicky Casopis*. (Journal of Economics), 53(9), s.880–894.

- Panahi, H., Mamipour, S. Ve Nazari K. (2015). Tourism and Economic Growth: A Time-Varying Parameter Approach. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 26(2), 173-185
- Papanikos, G.T.(2020). The Impact of the Covid-19 Pandemic on Greek Tourism, *Athens Journal of Tourism*, 7(2), 87-100
- Pedroni, P. (2001), *Purchasing Power Parity Tests in Cointegrated Panels*, Department of Economics Working Papers, Department of Economics, No 2001-01, Williams College
- Pedroni, P. (2000), Fully-Modified OLS for Heterogeneous Cointegrated Panels, *Advances in Econometrics*, 15, s.93-130.
- Pérez-Rodríguez, J. V., Ledesma-Rodríguez, F., ve Santana-Gallego, M. (2015). Testing Dependence Between GDP and Tourism's Growth Rates. *Tourism Management*, 48, s.268–282.
- Salawu, M. K. (2020). Tourism and Economic Growth in African Largest Economy. *Eurasian Journal of Economics and Finance*, 8(2), s.68-84
- Škare, M., Soriano, D. R., & Porada-Rochoń, M. (2020). Impact of COVID-19 on the Travel and Tourism Industry. *Technological Forecasting and Social Change*, 120469.
- The World Bank. (2021). *International Tourism, Receipts (% Of Total Exports)*, <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.RCPT.XP.ZS> (11.03.2021)
- TÜRSAB. (2021). *Turizm Gelirleri*, <https://www.tursab.org.tr/istatistikler-icerik/turizm-geliri> (11.03.2021)
- United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2021). *Tourism Direct Gross Domestic Product (Tdgdp)*, <https://www.unwto.org/statistic-data-economic-contributin-of-tourism-and-beyond> (11.03.2021).